

Loretana Despot
(Pedagoški fakultet, Osijek)

DE LITTERIS U KAŠIĆEVOJ GRAMATICI

Ističući raznolikost slova (govor i pisanje, tj. slova i izgovor), Kašić nastoji pojednostaviti i ujednačiti hrvatsku latiničku grafiju, izgrađujući grafijski sustav u kojem će slova sadržavati sve potrebne jednoznačne obavijesti. Slovima svoje abecede nije pokrio sve glasove hrvatskoga izgovora, no nastojao je omogućiti jednoznačno bilježenje riječi po njihovu izgovoru.

Kašićeva grafija polazi od izgovora i uspostavlja jednoznačne odnose između slova ili skupina slova i pojedinih glasova. Premda se ne bavi izravno fonološkim pitanjima, njegova grafija implicitno prikazuje i kakav je fonološki inventar odredio hrvatskom književnom jeziku.

Rad prikazuje i utjecaj prvih hrvatskih lekcionara pisanih latinicom (Bernardin Splićanin, Benedat Zborovčić, Marko Andriolić, Ivan Bandulavić) na Kašićeve grafijske prijedloge.

Latinsko je pismo valjalo prilagoditi fonološkom sustavu hrvatskoga jezika. Iako su se prvi zapisivači hrvatskih tekstova latinicom¹ našli pred velikim dvojbama, nastojanja i težnje oko sređivanja hrvatske latinice zamjetne su već u samim počecima.

¹ Najstariji spomenici koji su hrvatskim jezikom i latinskim pismom zabilježeni nastali su u prvoj polovici 14. stoljeća: Šibenska molitva, Korčulanski lekcionar, Red i zakon sestara dominikanki u Zadru.

Hrvati su latinicu preuzimali iz dva pravca: južnoga (latinskoga i talijanskoga), a nešto kasnije (u 16. stoljeću) ulazi u upotrebu i u sjevernoj zoni gdje je uzor bila mađarska grafija.² Posebne su se poteškoće javljale u bilježenju palatalnih suglasnika koje nije imao latinski jezik, a talijanska i mađarska grafija različito su obilježavale i nepalatalne suglasnike *c* i *s*.

fonem	/c/	/č/	/ć/	/l/	/n/	/s/	/š/	/ž/
jug	c, z	c, ci	ch	gl	gn	s, ꞥ	sc, ꞥc	x
sjever	cz	cs, cꞥ	ch, ty	ly	ny	sz, ꞥz	s, ꞥꞥ, ss	s (ꞥ)

Prvu sustavnu raspravu o razvitku hrvatske latinice napisao je Tomo Maretić³. U predgovoru veli: "Iz moje će knjige vidjeti čitatelj da prije Gajeva vremena nema u nas pravopisne tradicije, da svaki pisac drukčije piše protiveći se često u velike najrazumnijim i najprostijim zahtevima dobre grafike."⁴ Maretićeva su istraživanja prilično nepovoljno ocijenila dotadašnje pokušaje u sređivanju hrvatske latiničke grafije, nastojeći ih prikazati nesustavnima i zbrkanima. Ozbiljnija pak istraživanja nalažu oprez.

Grafija može izgledati nedosljedna ako se zanemari glasovna strana jezika ili ako grafiju ocjenjujemo ravnajući se prema današnjem sustavu. O tom najbolje svjedoče primjeri *cragl*, *priategli* i *ve felie* koji mogu navesti na krivi zaključak kako je pisac nedosljedan u grafiji jer piše /l/ na dva načina (kao *gl* i *li*). Ali ako shvatimo da je pismo oponašanje govora, onda navedeni primjeri pokazuju glasovni sustav u kojem postoji razlika između jedinstvenog fonema /l/ (zabilježenog kao *gl*) i skupa *lj* (napisanog kao *li*). Stoga valja biti oprezan u tvrdnjama kako su stari pisci bili nedosljedni i utvrditi kada se radi o nedosljednosti, a kada o funkcionalnosti.

No, u svoju raspravu koja obuhvaća vremensko razdoblje od 1495. do 1833. godine, Maretić ne uvrštava neke značajnije hrvatske književnike (Marina Držića, Gundulića, Grabovca, Brezovačkoga), izostavlja tiskane rječnike (Habelića, Belostenca,

² Južna zona: *pocigne* (počinje), *nepriateglia* (neprijatelja), *gnega* (njega), *caco* (kako), *zarqua* (crkva), *pomoch* (pomoć), *pocetak* (početak), *uelicha* (velika); sjeverna zona: *zstar* (star), *voizku* (vojsku), *szueti* (sveti), *ieszti* (jesti), *mesati* (mešati), *czelo* (celo), *deuicze* (device).

³ Tomo Maretić, *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*, Djela JAZU, knj. 9, Zagreb 1889.

⁴ Tomo Maretić, nav. djelo, str. 9.

Sušnik-Jambrešićev, Della Belle, Stullijev, Voltićev), navodi samo jednu hrvatsku gramatiku prije preporoda (Mikalja), a sve ostale gramatike izostavlja (Kašić, Della Bella, Tadijanović, Reljković, Lanosović, Appendini, Starčević, Szentmártonyi, Đurkovečki, Brlić...), a od temeljnih zahvata u hrvatsku latinicu (Budinić, Đamanjić, Završnik, Gaj) prikazuje samo početak Vitezovićeve Kronike (1696.). Važan doprinos u razotkrivanju razvojnih tijekova hrvatskoga latiničkoga sustava daju Josip Vončina i Milan Moguš⁵ raspravom *Latinica u Hrvata*, odbacujući jednostranosti u Maretićevim istraživanjima i odbacujući kategoričke tvrdnje kako je načelo "jedan glas - jedan znak" izričito valjano. Autori ističu kako se u nekim djelima starih hrvatskih pisaca mogu naći primjeri koji jasno pokazuju da skupine znakova predstavljaju ipak dobro rješenje - ako se glasovi što ih je svaki znak za sebe označivao nisu ostvarili jedan uz drugi, tj. ako nisu bili mogući u govornom slijedu. Prava vrijednost grafije moći će se potpuno utvrditi tek onda kada u svim latiničkim tekstovima - za koje nemamo neposrednih svjedočanstava kojim su glasovnim slijedovima iskazivane poruke - bude otkrivena veza između glasovnoga sustava i njegove grafijske slike.

Već je autor prve hrvatske gramatike⁶, Bartol Kašić, u prvom poglavlju svoje gramatike progovorio upravo o grafijskoj problematici: *Cum totius locutionis ac scriptionis fundamentum sint litterae earumque formae, nomina ac tonus, ut ipsarum figura, distinctio et pronuntiatio facile percipiantur, merito de iis primo loco agendum est.*⁷ Kašić govori o dvojemu: o govoru i o pisanju te o razlikovanju oblika slova od njihova izgovora.

Osvrće se na dotadašnje stanje u hrvatskoj latiničkoj praksi: *Animadverti enim in hominum meae nationis scriptis minus congruam litterarum varietatem incredibile legentibus facessere negotium. Quoniam autem munus est et officium litterarum conservare ac tueri dictiones, easque integro sono enunciare, curabo diligenter ut sublatis supervacaneis eas litteras in alphabetum conferam quae necessariae ad pronuntiationem sunt et quam paucissime a Latinis litteris forma sonoque differant.*⁸

⁵ Milan Moguš, Josip Vončina, *Latinica u Hrvata*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju, sv. 11, Zagreb 1969., str. 61-82.

⁶ Bartol Kašić, *Institutionum linguae illyricae libri duo*, Rim 1604.

⁷ Kako su slova, njihovi oblici, imena i zvuk, temelj svakoga govora i pisanja, s pravom treba govoriti o njima na prvom mjestu da bi se lako razabirao njihov oblik, razlika i izgovor. *Institutionum...* str. 7., prijevod Radoslav Katičić, *Gramatika Bartola Kašića*, Rad 388, Zagreb 1981., str. 19.

Intenzivna i organizirana akcija na stvaranju jedinstvenoga jezika i pisma za tiskanje liturgijskih i neliturgijskih knjiga za potrebe Hrvata počinje od osnivanja Kongregacije za širenje vjere⁹ 1622. godine. No i prije postoje nastojanja oko sređivanja hrvatskoga jezika i pisma: Dubrovčanin Marin Temperica za potrebe crkve daje opis jezične situacije 1582. godine, a isusovački general Aquaviva od Kašića krajem 1599. godine naručuje hrvatsku gramatiku, koja izlazi 1604. godine. Pitanje pisma odmah se nametnulo kao jedno od najbitnijih. Tajnik Kongregacije Francesco Ingoli postavio je pitanje jezika i pisma kojim bi se trebale tiskati knjige. Zadarski nadbiskup te krčki i ninski biskupi zalagali su se za glagoljicu¹⁰, dok se splitski nadbiskup Sforza Ponzoni zalagao za ćirilicu¹¹. U Rimu su pak bosanski franjevci predlagali bosančicu jer su se bosanski franjevci i drugi svećenici s turskog područja Kongregaciji najčešće obraćali bosančicom. Za uporabu latiničkoga pisma zalagali su se hrvatski svećenici koji su tih godina boravili u Rimu: Franjo Glavinić i Rafael Levaković.

Ne treba stoga čuditi i Kašićevo zanimanje da već u uvodnome dijelu svoje gramatike ponešto kaže i o hrvatskoj latiničkoj grafiji. O grafiji piše i u kratkoj raspravi *Nauk za dobro pisati slovinski i lasno proctitti ovo libarce* koju je 1614. godine dodao Zrcalu duhovnom¹², a

⁸ Primijetio sam da u spisima ljudi iz mojega naroda neujednačena raznolikost slova stvara čitateljima nevjerojatne teškoće. A kako je zadatak i služba slova da čuvaju i štite riječi i da omogućuju njihov potpun izgovor, brinut ću se zdušno da uklonim suvišna i da samo ona slova uvrstim u abecedu koja su potrebna za izgovor i da se po obliku i glasu što manje razlikuju od latinskih. *Institutionum...* str. 7 i 8., prijevod Radoslav Katičić, *Gramatika Bartola Kašića*, Rad 388, Zagreb 1981., str. 20.

⁹ Kongregacija za širenje vjere osnovana je u Rimu 1622. godine. Kraće je nazivana Propaganda, prema latinskom nazivu *Sacra Congregatio de Propagande Fide*. Brinula je za potrebe Crkve širom svijeta, pa nije zaboravljala ni naš narod, koji je trpio od Turaka, a bio je izložen i utjecaju pravoslavlja i protestantizma. Propaganda je kod nas naročito nastojala sačuvati vjeru, pa se posebno brinula za hrvatske knjige, liturgijske i poučne.

¹⁰ Zadarska je strana isticala kako polazi od činjenice da je glagoljica već stoljećima hrvatsko pismo u Dalmaciji, Hrvatskom primorju i Istri, pa i u sjevernim hrvatskim i slovenskim pokrajinama.

¹¹ Splitska je strana svoja zalaganja za ćirilicu branila ovim razlozima: glagoljica jest najraširenije pismo u Dalmaciji, ali se ćirilica proteže šire, zauzima čak trećinu Europe. A u srednjoj je Dalmaciji, isticala je splitska strana, ćirilica i u građanskoj uporabi.

¹² Riječ je o knjizi *Speculum spirituale*, koju je napisao Angelo Eli, a preveo Mavro Orbini u Dubrovniku 1606. godine. Kašić se pobrinuo da se knjiga tiska u Rimu 1614. godine. *Nauk* se nalazi pri kraju na str. 329-332.

gotovo isti tekst s istim naslovom sadrže i njegove Piesni duhovne (Rim 1617.).

Spomenemo li i činjenicu da je Kongregacija htjela Kašićev prijevod Biblije tiskati glagoljicom, nameće se važnost Kašićevih grafijskih rješenja u gramatici, a koja je predložio već na samom početku 17. stoljeća.

Grafijski sustav koji izlaže u Gramatici obrazlaže 1640. godine u Ritualu rimskom: *Nami{lih bo, dachie bitti la{no proctitti ona pij{u koyih budde imatti sfakko {lovo sfuda yedno vazda da {amo gla{enye, a ne {ad yedno {adli druggo. Odlucih dakle u Grammatici, {luxiti{e vazda u moyih pi{mih yednimi po{obitimi {lovimi dvade{et, i pet, neka{e nebi u gnih nitko {metao, zapamativ{ci yednom gla{enye sfakoga yedno.*¹³

U poglavlju De litteris¹⁴ Kašić svojim grafijskim prijedlozima teži ujednačivanju hrvatske latiničke grafije jer se nizovi slova nisu mogli jasno i jednoznačno čitati kao riječi s određenim izgovorom, nego je trebalo nagađati i pokušavati, budući da sama slova nisu sadržavala sve potrebne jednoznačne obavijesti.

U poglavlju DE VOCALIBVS ET DIPHTHONGIS piše o samoglasnicima i dvoglasnicima: samoglasnička su slova (slova glasovita) ista kao i u latinskom (*a, e, i, o, u*), a njihova se duljina može označiti udvajanjem (npr. Gpl. *vlastelaa*; Gsg. *xenee*¹⁵; 3. l. imperativa sg. *lovii*).

Među dvoglase ubraja i *ie*: G pl. *tieh*.¹⁶

Pišući o suglasnicima, u poglavljima DE LITTERIS CONSONANTIBVS SIMPLICIBVS I DE MVLTIPPLICIBVS ističe kako se "slova neglasovita" mogu pisati ili jednim znakom ("sama po

¹³ Bartol Kašić, Ritual rimski, Rim 1640., Blagomu i millomu stiocu.

¹⁴ Bartol Kašić, Instituonum linguae illyricae, str. 7-15.

¹⁵ Umjesto udvojenoga *ee* piše se *ae* da se označi dugo *e* kao nastavak za Gsg. ž. r., pa je umjesto *xenee* moguće i *xenae*. Slijed slova *ae* služi za bilježenje jednoga karakterističnoga morfema.

¹⁶ U Kašićevoj je gramatici dosljedno proveden ikavski refleks jata, s nekoliko ekavizama. Bez posebne glasovne vrijednosti postoji slovna skupina *ie* kad joj svaka sastavnica ima zasebnu funkciju: slovo *i* može pripadati trigramu *chi* za fonem /č/, a slovo *e* grafijska je slika za fonem /e/. Svojim grafijskim sredstvima Kašić neprijeporno bilježi izgovor /i/ + /j/ + /e/: *griyem, siyem, smiyese*. Budući da je Kašić jasno pokazao da zna obilježiti fonemski slijed /i/ + /j/ + /e/, osim u primjeru *tieh* (*istorum*), nema drugih primjera za ijekavizme. Katičić ističe kako se taj dvoglas javlja samo u ijekavskom refleksu jata te ističe kako se iz takve grafije vidi da mu je ijekavski refleks dugoga jata bio jednosložan. Radoslav Katičić, Gramatika Bartola Kašića, Rad 388, Zagreb 1981., str. 23.

sebi”) ili skupinom znakova (“slučena s družimi neglasovita bez glasovitih”).

Skupinama je slova Kašić nastojao pokriti glasove hrvatskoga izgovora i omogućiti jednoznačan izgovor.

Kašićev grafijski sustav

fonem grafem

/c/	ç	<i>çesar</i> (<i>Caesar</i>), <i>çilo</i> (<i>integrum</i>), <i>çvit (flos)</i>	jedini diakritički znak, u ono vrijeme uobičajen u francuskoj i portugalskoj grafiji, a bilježe ga i u nas Kašićevi prethodnici
-----	---	---	---

/č/	c, cc	<i>recce</i> (<i>dixit</i>), <i>rici</i> (<i>verba</i>), <i>Bec</i> (<i>Vienna</i> , <i>nomen</i> <i>urbis</i>), <i>clovik</i> (<i>homo</i>), <i>clan</i> (<i>articulus</i>).	uvijek se izgovara glasom č
-----	-------	--	-----------------------------

/ć/	cch, chi	<i>slavicch</i> <i>(philomela)</i> ; <i>mocchi</i> <i>(vires)</i> , <i>opcchina</i> <i>(communita</i> <i>s, hochiu</i> <i>(volo)</i> , <i>hochiesc</i> <i>(vis)</i>	grafem <i>chi</i> bilježi pred samoglasnikom; ne kaže izričito kako bi se /ć/ pisalo ispred suglasnika (npr. <i>Srećko</i>); vjerojatno <i>Srecchko</i> jer ističe da u riječima kao <i>kucka</i> i <i>qvocka</i> ne valja pisati /k/ skupinom <i>ch</i> jer bi se u <i>kuccha</i> i <i>qvoccha</i> skupina <i>cch</i> mogla izgovarati kao jedan glas premda su tu dva; taj jedan glas može biti samo /ć/, pa se vidi da skupina <i>cch</i> sama, bez dodanoga <i>i</i> , Kašiću može bilježiti ć; da je to u njegovoj grafiji tako, vidi se i po primjeru <i>slavicch</i> (<i>philomela</i>)
/g/	g	<i>gizdavi</i> <i>(elegans)</i> , <i>Bog (Deus)</i>	čita se uvijek tako (i ispred <i>e</i> i <i>i</i> gdje se u latinskom čita kao /dž/)

/h/	h	<p><i>himbennih</i> <i>(decipientiu</i> <i>m), hglib</i> <i>(panis,</i> <i>hazna</i> <i>(thesaurus)</i></p>	<p>Kašić bilježi grleni konsonant <i>h</i>, kako je prvobitno bilo i u latinskom, ali se poslije prema talijanskom izgovoru prestalo izgovarati; može se upotrijebiti i uz slovo <i>c</i> i ono tada ne označuje glas <i>č</i> nego <i>k</i>: <i>chamen</i> (<i>saxum</i>); posebnu vrijednost ima znak aspiracije u skupini <i>cch</i> te se po njemu on čita kao <i>ć</i>: <i>slavicch</i>; iz uporabe slova <i>h</i>, kao znaka aspiracije, jasno se razabire da se tu ne radi ni o kakvoj aspiraciji u fonetskom smislu, nego se <i>h</i> samo tako zove kada nema svoje glasovne vrijednosti te se upotrebljava kao pomoćni znak za razlikovanje vrijednosti skupina slova; slično je i kada se <i>i</i> javlja iza <i>ch</i> i <i>gl</i> pred drugim samoglasnicima</p>
/j/	y	<p><i>Yuray,</i> <i>Yurya</i></p>	
/k/	k	<p><i>kuchia</i> <i>(domus),</i> <i>kladda</i> <i>(compes),</i> <i>chamen</i> <i>(saxum)</i></p>	<p>glas <i>k</i> piše se slovom <i>k</i> koje i u latinskom ima tu vrijednost, ali se upotrebljava samo iznimno, u nekim riječima i to ispred slova <i>a</i>; glasovi <i>k</i> i <i>č</i> ne bilježe se istim slovom u raznim položajima, nego je svaki od njih dobio svoje slovo</p>

/l/	gl, gli	<i>zemglia</i> (<i>terra</i>)	grafem <i>gl</i> bilježi samo ispred <i>i</i> ; bez takvoga <i>i</i> pisanje bi bilo dvoznačno jer se skupina <i>gl</i> pred drugim samoglasnicima ne čita kao cjelina nego svako slovo zadržava svoju vrijednost: <i>glava</i> (<i>caput</i>); Kašić ne objašnjava kako se /l/ piše pred suglasnikom, npr. u <i>prijateljski, kraljski, daljnji</i> ; vjerojatno bi tu skupina <i>gl</i> bila prihvatljiva i bez <i>i</i> jer u takvu položaju nije dvoznačna; slovo <i>g</i> od slova <i>l</i> može se odvojiti slovom <i>h</i> pa se izgovaraju svako za se: <i>dvighli</i>
/n/	gn	<i>pomgna</i> (<i>attentio</i>), <i>magni</i> (<i>minor</i>), <i>ogagn</i> (<i>ignis</i>)	kada slova <i>k</i> i <i>g</i> stoje ispred <i>gn</i> čitaju se zasebno: <i>oggna</i> (<i>ignis</i>), <i>kgnast</i> (<i>mancus</i>), <i>ggnilla</i> (<i>argilla</i>), <i>oggnillo</i> (<i>igniarium</i>); ako treba zabilježiti glasovni slijed <i>gn</i> , dodaje se slovu <i>g</i> slovo <i>h</i> i time se pokazuje da slova <i>g</i> i <i>n</i> ne tvore grafijsku cjelinu: <i>odaghnan</i> (<i>abactus</i>), <i>dvighnut</i> (<i>elatus</i>)
/q/	q	<i>qvocka,</i> <i>qvas</i>	ima istu vrijednost kao <i>i</i> u latinskom, ali je ravnajući se po hrvatskom izgovoru vezao obvezatno <i>v</i> iza <i>q</i> , a ne <i>u</i> kao u latinskoj grafiji
/r/	ar, er	<i>barz,</i> <i>çarqva,</i> <i>çerni</i>	

/š/	sc	<i>sluscam</i> (<i>audio</i>), <i>pusce</i> (<i>flat</i>), <i>nasci</i> (<i>nostris</i>), <i>rovasc</i> (<i>tessera</i>), <i>sctenye</i> (<i>lectio</i>), <i>scto</i> (<i>quid</i>)	skupina <i>sc</i> ima istu vrijednost i kada stoji iz <i>k</i> : <i>Miksca</i> , <i>veksca</i>
/v/	v	<i>vecce</i> (<i>ueer</i>), <i>plav</i> (<i>nauicula</i>)	ukinuo je dvoznačnost za glasove <i>u</i> i <i>v</i>
/ž/	x	<i>xena</i> (<i>mulier</i>)	

Kašićev je grafijski sustav sređen i usustavljen. Kako ipak postoji dosljednost i kontinuitet u razvitku hrvatskoga latiničkoga pisma, pokazat će i sljedeći primjeri. Prevodeći Bibliju¹⁷ na hrvatski jezik, Propaganda je Kašiću ukazivala da treba razmotriti i pitanje pisma.

U nekim se dokumentima¹⁸ iz 1632. godine nalaze podatci kako su dubrovački nadbiskupi, Fabius Tempestivi 1609. godine i Vincentius Lanterius 1622. godine poticali Kašića da revidira stare hrvatske prijevode liturgijskih knjiga.

U spisu *De variis versionibus Slavonicis, Dalmaticis seu Illyricis, et Serblianis seu Ruthenicis*¹⁹ Kašić daje prikaz slavenskih prijevoda Biblije, od najstarijega kojega dugujemo Svetoj Braći, ili točnije Ćirilu (Konstantinu Filozofu) pa do novijih slavenskih i hrvatskih, ne zaboravivši ni protestantske, a posebno hvali jezik Bandulavićeva lektionara.

¹⁷ Kašićeva je Biblija doživjela tragičnu sudbinu i nikada nije otisnuta. Propaganda je 1625. godine uputila pismeni nalog dubrovačkom nadbiskupu Lanteriusu da angažira Kašića i omogući mu još pomoćnika kako bi prema latinskoj Vulgati što prije napravio točan hrvatski prijevod Svetoga pisma koji će se tiskati kao službeni.

¹⁸ Vladimir Horvat u pogovoru Rituala rimskog, pretisak Kršćanska sadašnjost, Zagreb 1993., str. 6.

Budući da i u Predgovoru Rituala rimskog Kašić ističe kako se ugledao i u jezik i grafiju starih hrvatskih lekcionara, pokušat će usporediti grafijske sustave Bernardinova²⁰ (1495.), Zborovčićeva²¹ (1543.), Andriolićeva²² (1586.) i Bandulavićeva²³ (1613.) lekcionara s Kašićevim grafijskim prijedlozima u Gramatici te prikazati moguće sličnosti i međusobne utjecaje.²⁴

¹⁹ Kašić se polovicom 1633. godine vratio u Rim i ponovno preuzeo dužnost hrvatskoga ispovjednika u bazilici sv. Petra. Tada je dovršio prijevod čitave Biblije, ali je napisao i tri vrlo zanimljiva latinska teksta u obranu svojega prijevoda i kao obrazloženje težnjama Propagandinih recenzenata što njegov prijevod nije pisan crkvenoslavenskim jezikom i glagoljskim ili ćirilskim pismom. To su spisi *Apologija*, *De variis versionibus Slavonicis, Dalmaticis seu Illyricis, et Serblianis seu Ruthenicis i Corrolaria*.

²⁰ Lekcionar je otisnut u Veneciji 1495. godine, a nedostaje mu naslovna stranica pa ne znamo pouzdano kako je naslov te knjige, ali sudeći prema eksplicitu (explicit, impressum), posljednjim tiskanim riječima u kojima su podaci o djelu, autoru, tiskari, godini i mjestu tiskanja, knjiga je vjerojatno imala naslov *Euangelia et Epistole cum prephacionibus et benedictionibus per anni circulum. In lingua Ylliricha*. U znanstvenu je literaturu ova inkunabula ušla pod imenom *Lekcionar Bernardina Splićanina* nakon Maretićeva izdanja 1885. godine.

²¹ Dom Benedat Zborovčić, Stumacenia od svetich Pistuo y Euangelgi Nouo pristampanich y priuigenich suelichom pomgnom (Nedostoini sluga Dom Benedat Zborovcich). In *Vinegia. Io.*, 1543., 8 /4/ + 136 1, dvobojan tisak.

²² Marko Andriolić, Pistovle i Evangyelya po sfe godischie Harvatschim yazichom Stumacena, Nouopristampana, i s pomgnom priuiyena, po nacinu Nouoga Missala nareyena po sfetoy materi Crichui. In *Venetia. (Priredio Marko Andriulich)*, 1586., 8 /6/ + 116 1

²³ Ivan Bandulavić, Pistole i evangelya Priko su(ega) Godiscta novo istomacena po razlogov Missala dvora rimskoga. Dosadascgnya od mnozijih pomagnkanyih oisctena: i sasuijmi, koya dosad u Slouinski yezik magnkahu s'velikom pomgnyom istomaena, i virno prinessena. Pristupisce K'gnim mnogihij blagosoui: Raed karsctenya: i kalendar Papae Gargura: s Tabulom Blagdanih pomiscgliuij. Po Ivanv Bandvlavich. V *Bnecieh* 1613.

²⁴ O Bandulaviću se zna vrlo malo. Potječe iz Skoplja (današnji Donji Vakuf u Bosni) i pripada franjevačkom redu. Rad na lekcionaru započeo je u Bologni. Bandulavićev je Lekcionar otisnut tek 1613. godine, dakle nakon objavljivanja Kašićeve gramatike. No, Bandulavić je bio Kašićev suvremenik i Kašićeva mu je gramatika mogla poslužiti u oblikovanju vlastitih grafijskih prijedloga. Budući da postoje međusobni utjecaji, donosim i Bandulavićeve grafijske prijedloge.

Bernardin Splićanin

fonem	grafem	
/c/	ç, c	<i>otça, puniça, suncu, misecu</i>
/č/	ç	<i>ça, viçgna</i>
/ć/	ch, chi, chy, k	<i>noch, greduchi, kuchie, hochiu, ditichya, yschyuchy (iščući), steki (steći), buduiki (budući)</i>
/j/	i, y, g	<i>iure, moia, yest, yere, orusge, suogim</i>
/k/	k, c, ch	<i>kada, zakon, criposti, docle, morschoga</i>
/l/	gl, gli, gly	<i>zemgli, craglesstuo, gliudi, gliubezan, moglyahu, voglye</i>
/n/	gn	<i>pocignu, progagnati</i>
/r/	ar	<i>suarha, parst</i>
/š/	s, sc	<i>prominis, budes, nasce, gourasce</i>
/u/	u, v, vu	<i>v, vfanye, vuesselye</i>
/v/	v, u, f	<i>velikim, vidi, uerouah, dauati, ofde, narodof</i>
/ž/	x	<i>blixе, xalost</i>

Dom Benadat Zborovčić

fonem	grafem	
/c/	ç	<i>otça</i>
/č/	c, ç	<i>poctouani, tumacenia, poçasmo, çtiti, yzreçen, Zborofçiç</i>
/ć/	ch, chi	<i>domachin, opchieniu, goruchiom</i>
/j/	g, gi, y, i	<i>suogim, giezich, yedno, moyega, iere</i>
/k/	ch	<i>necha, vzroch</i>
/l/	gli, gly	<i>humiglieno, razmisgliaiuchi, gliubafiu, misglyasse</i>
/n/	ni, gn, ny	<i>pisania, stumacenia, danasgnega, kgniga, magne, suagdanyega</i>
/r/	ar	<i>sarce</i>
/š/	s, ss, sc	<i>vase, vassa, scesti</i>
/u/	v	<i>vzroch</i>
/v/	u, f	<i>slouo, Zborofçiç</i>

/ž/ 3, 33, x *bo3gi, hi33a, blaxena, muxa*

Marko Andriolić

fonem	grafem	
/c/	ch, ç	<i>crichua, sunçu, miseçu, otaç</i>
/č/	c, ç	<i>ctenye, pocteno, rece, cechanya, potçenyu</i>
/ć/	ch, chi	<i>znayuchi, necistochie, godischia</i>
/j/	y	<i>yure, znayuchi</i>
/k/	ch	<i>choyi, vcenich</i>
/l/	gl, gli	<i>zemgla, zadovoglne, gliudscha, chraglięstuo</i>
/n/	gn, gni, ny	<i>yagnça, gniega, ctenye, nepoctenya,</i>
/r/	ar	<i>zdarxe, suarhu, starpglienyu</i>
/š/	sc	<i>vasce, sctouati</i>
/u/	v	<i>parvv, vcenich</i>
/v/	u	<i>nouom, Iuan</i>
/ž/	x	<i>zdarxe, blaxenoga</i>

Ivan Bandulavić

fonem	grafem	
/c/	ç, cz ²⁵ , çz, t, zz	<i>sardaç, çarque, koncza, czuita, sardçza, plavçzu, Mauritio, vdouizza, punizza</i>
/č/	c, ç	<i>muçenicza, stioçe</i>
/ć/	ch, chi, cch, chy	<i>kchi, vruchina, ditichia, nestayucchi, vricchiçe, dilluyuchyih</i>
/j/	I, y, g	<i>Iuray, Iuda, koyi, yest, kogi</i>
/k/	k, c, ch	<i>koya, gragl, Clemento, vroch, kacho</i>
/l/	gl, gli, gly	<i>nedigla, kragl, Rimglianom, nedigliu, nevoglya</i>

²⁵ Grafem cz /c/ nije zabilježen u ranijim hrvatskim lekcionarima, već ga pronalazimo u Vrančića i Pergošića (mađarski utjecaj).

/n/	gn, gni, gny	<i>yagnče, gnie, gniega, gnyu, mugnya</i>
/r/	ar	<i>barzi, smart</i>
/š/	sc	<i>scioscзу, priscstampati</i>
/u/	v, u	<i>drvghi, vdouiče, vrutka, yurue</i>
/v/	u, v, vu ²⁶	<i>Lourinacz, uidili, vas, Virovanie, vuruchina, vuratiti</i>
/ž/	x	<i>blaxeno, xir</i>

Usporedba grafijskoga sustava

g r a f e m i

fon-em	Bernardin 1495.	Zborovčić 1543.	Andriolić 1586.	Kašić 1604.	Bandulavić 1613.
/c/	ç, c	c, ç	ch, ç	ç	ç, cz, çz, t, zz
/č/	ç	ç, c	c, ç	c, cc	ç
/ć/	ch, chi, chy, k	ch, chi	ch, chi	cch, chi	ch, chi, cch, chy
/h/	h	ch	h	h	h, ch
/j/	i, y, g	gi, g, y, i	y	y	I, y, g
/k/	k, c, ch	ch	ch	k, ch	k, c, ch
/l/	gl, gli, gly	gli, gly	gl, gli	gl, gli	gl, gli, gly
/n/	gn	ni, gn, ny	gn, gni	gn	gn, gni, gny
/r/	ar	ar	ar	ar, er	ar
/s/	s	s	s, ss	s	s
/š/	s, sc	ss, s, sc	sc	sc	sc
/v/	v, u, f	u, f	u	v	v, u
/ž/	x	3, 33, x	x	x	x

Prikazujući Kašićev doprinos u oblikovanju hrvatske latiničke grafije u *Institucijama*, valja ponešto izreći i o tezama koje prenaplašavaju savršenosti monografemskoga sustava. Takav je sustav u nas prvi

²⁶ U Marulića pak nalazimo grafem uu /v/: *uulas, uulada*.

izradio Pavao Vitezović, ali je provedba toga sustava ostala u njegovim rukopisnim djelima. Vitezovićeve je rješenja preuzeo Ljudevit Gaj i dosljedno ih proveo u *Kratkoj osnovi horvatsko-slavenskoga pravopisana* (Budim, 1830.). Načelo da se za jedan fonem upotrebljava jedan grafem jest dobro i ekonomično, no ne može se samo to načelo proglasiti idealnim. Teoretski je svejedno hoćemo li rabiti grafem s kakvim nadslovnim ili podslovnim dijakritičkim znakom ili ćemo već postojećem grafemu dodati još neki grafem koji se ne može ostvariti u govornom slijedu. Dijakritički znak ima istu funkciju kao i dometnuto slovo.²⁷

Kašićev je grafijski sustav sređen iako nije monografemski. Oblikujući pravila latiničke grafije za hrvatski književni jezik slijedio je mogućnost jednoznačnoga zapisa i njegov je napor usmjeren upravo na to da svjesnim normativnim zahvatom postigne onoliko ujednačenosti koliko je potrebno da se izbjegne svaka višeznačnost. Površna istraživanja mogu pretpostaviti kako u Kašićevim grafijskim prijedlozima postoji različito bilježenje istih fonema²⁸, no upravo stoga valja uvijek iznova iščitavati djela naših starih pisaca i jezikoslovaca i što temeljitijim analizama ukazati na neprekinuti tijek u razvitku hrvatske latinice.

U tablici sam usporedila grafijske prijedloge pisaca prvih hrvatskih latiničkih lekcionara i njihov utjecaj na Kašićeve grafijske prijedloge. Petorica bilježe grafeme: /ç/; *cch* ili *chi* /ć/; *y* /j/; *k* ili *ch* /k/; *gl* ili *gli* /l/; *gn* /n/; *ar* /r/; *sc* /š/; *x* /ž/; četvorica (Bernardin, Andriolić, Kašić i Bandulavić) bilježe *h* /h/, a trojica (Zborovčić, Andriolić i Kašić) bilježe *c* /č/ i *v* /v/ (Bernardin, Kašić i Bandulavić).

Ovi primjeri pokazuju da je i Kašić imao svojih prethodnika u pisaca starih hrvatskih lekcionara pri oblikovanju vlastitih grafijskih prijedloga.

²⁷ Poljski je i mađarski latinički grafemski sustav jednako funkcionalan kao i Gajev.

²⁸ Ne bilježi on npr. fonem /l/ različitim grafemima *gl*, *gli*, *ghl*, već oni znače: *gl* se pred samoglasnicima *a*, *e*, *o*, *u* ne čita kao /l/, već svako slovo zadržava svoju vrijednost (*glava*); takvo je čitanje i kada se *gl* nađe ispred suglasnika (*priyateglski*, *kraglski*). Ili pak grafijske oznake *gn*, *ghn*, *ggn*, *kgn* nisu oznake za jedan fonem /n/, već znače fonem /ń/ = *pomgna*, /g/ + /n/ = *odaghnan*, /k/ + /ń/ = *kgnast*, /g/ + /ń/ = *oggna*.

LITERATURA

1. Marko Andriolić, Pistovle i Evangyelya po sfe godischie Harvatschim yazichom Stumacena, Nouopristampana, i s pomgnom priuiyena, po nacinu Nouoga Missala nareyena po sfetoy materi Crichui. In Venetia. (Priredio Marko Andriulich), 1586., 8 /6/ + 116
2. Stjepan Babić, Jezik Rituala rimskoga - važna sastavnica u razvoju hrvatskoga književnog jezika, *Filologija*, 18., Zagreb 1990., str. 75-81.
3. Ivan Bandulavić, Pistole i evangelya Priko su(ega) Godiscta novo istomacena po razlogov Missala dvora rimskoga. Dosadascgnya od mnozijih pomagnkanyih oisctena: i sasuijmi, koya dosad u Slouinski yezik magnkahu s'velikom pomgnyom istomaena, i virno prinessena. Pristupisce K'gnim mnogihj blagosoui: Raed karsctenya: i kalendar Papae Gargura: s Tabulom Blagdanih pomiscgliuijh. Po Ivanv Bandvlavich. V Bnecieh 1613.
4. Elizabeth von Erdmann - Pandžić, Tri rječnika Bartola Kašića, Život i djelo Bartola Kašića (zbornik radova sa znanstvenoga skupa u povodu 340. obljetnice Kašičeve smrti), Zadar 1994., str. 107-128.
5. Darija Gabrić-Bagarić, Jezik Ivana Bandulavića franjevačkog pisca iz 17. vijeka, *Svjetlost*, Sarajevo 1989.
6. Vladimir Horvat, Jezikoslovno djelovanje mladoga Bartola Kašića, Život i djelo Bartola Kašića (zbornik radova sa znanstvenoga skupa u povodu 340. obljetnice Kašičeve smrti), Zadar 1994., str. 61-82.
7. Bartol Kašić, *Institutionum linguae illyricae libri duo*, Rim 1604.
8. Bartol Kašić, *Ritual rimski*, Rim 1640., pretisak Kršćanska sadašnjost i Zavod za hrvatski jezik, Zagreb 1992.
9. Radoslav Katičić, *Gramatika Bartola Kašića*, Rad 388, Zagreb 1981.
10. Miroslav Kravar, Kašičeva Gramatika: "ilirički" jezik u školi katoličke reforme, Život i djelo Bartola Kašića (zbornik radova sa znanstvenoga skupa u povodu 340. obljetnice Kašičeve smrti), Zadar 1994., str. 83-94.
11. Lekcionar Bernardina Splićanina, 1495., pretisak Književni krug Split i Zavod za znanstveni i umjetnički rad HAZU, Split 1991. (uredio i predgovor napisao Josip Bratulić)
Lekcionarij Bernardina Splječanina, po prvom izdanju od god. 1495., JAZU, Zagreb 1885., (uredio Tomo Maretić)
12. Tomo Maretić, *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*, Djela JAZU, knj. 9, Zagreb 1889.
13. Milan Moguš, Josip Vončina, *Latinica u Hrvata*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju, sv. 11, Zagreb 1969., str. 61-82.
Bartol Kašić *Institutionum linguae illyricae libri duo*, Rim 1604.

14. Milivoj Šrepel, Latinski izvor i ocjena Kašićeve gramatike, Rad JAZU 102, Zagreb 1890., str. 172-201.

15. Franjo Švelec, Pitanja jezika i pisma Propagandinih izdanja u sklopu Kašićevih jezikoslovnih intencija, Život i djelo Bartola Kašića (zbornik radova sa znanstvenoga skupa u povodu 340. obljetnice Kašićeve smrti), Zadar 1994., str. 51-60.

16. Dom Benedat Zborovčić, Stumacenia od svetich Pistuo y Euangelgi Nouo pristampanich y priuigenich suelichom pomgnom (Nedostoini sluga Dom Benedat Zborovcich). In Vinegia. Io., 1543., 8 /4/ + 136 1, dvobojan tisak.

DE LITTERIS IN KAŠIĆ'S GRAMMAR

Emphasizing variety of the letters (speaking and writing, i.e., letters and pronunciation), Kašić tries to simplify and standardize Croatian Latin-script writing by developing a graphic system in which the letters would contain all the monosemic information needed. His alphabet did not cover all the sounds of Croatian pronunciation, but he tried to enable monosemic recording of the words according to the way they are pronounced. Kašić's graphic system starts with the pronunciation and establishes monosemic relationships between the letters or groups of letters and single sounds. Although he is not directly dealing with phonological questions, his graphic system implicitly shows the kind of phonological inventory he had set out for standard Croatian language. The work also reflects the influence of the first Croatian lectionaries written in Latin letters (Bernardin Splićanin, Benedat Zborovčić, Marko Andriolić, Ivan Bandulavić) on Kašić's graphic suggestions.